

ב. קווים לשיעורי חזרה בהוראת התפילה

השיעורים הנתונים להלן בקווים כלליים אינם מיועדים אלא לתלמידים שכבר למדו את סידור התפילה ומכירים אותו. מטרתם היא הורה – אך חזרה הבאה לדון בחומר מנקודות מבט חדשות, כפי שכל חזרה אמיתית צריכה לעשות – לשם העלאת העיקר מתוך שפע הפרטים היועדים כבר לתלמיד ולשם הבלטת הכללים והמבנה השיטתי המונחים ביסוד הסידור. אפילו אם כבר נידונו העניינים המובאים להלן אגב הוראת תפילות מסוימות, יש טעם – ואף צורך – לחזור ולהביאם בצורה מרוכזת ומסכמת, כדי להבהיר את תבניתן ואת מבנה היסודי של התפילות בכללותן על-ידי צירוף הידיעות החלקיות והמקוריות לתמונה שלימה. כמו בכל יצירה ספרותית כן גם בתפילה חשובה הבנת המבנה לשם חזרה עמוקה יותר אל התוכן הרעיוני. אין צריך לומר, ששיעורי הסיכום המוצעים כאן יתרמו תרומה חשובה להתמצאות בסידור, שאינה נקנית על-ידי הוראת התפילות השיגות בזו אחר זו בלבד; אדרבא, העיסוק הממושך בתפילות רבות – הודמות זו לזו בהרבה – עשוי אף לבלבל את התלמיד, עד שאינו מסוגל עוד לראות את היער מרוב עצים. אף הסגרה הנוצרת על-ידי אמירת התפילות יום-יום מונעת במידת-מה הסתכלות של ממש וראייה בהירה. כדי להוציא את התלמיד משגרה זו וכדי לפקוח את עיניו לראות על בוריים דברים הידועים לו כביכול מכבר, יש צורך בגישה מחודשת אל החומר הידוע. החידוש שבגישה המוצעת הוא בכך, שהיא דורשת הליכה בכיוון הפוך מזה שהלכנו בו עד כה: אם בהוראת התפילות עצמן יצאנו על-פי רוב מן הפרטים אל הכלל, באה סדרת שיעורים זו להעמיד כללים, שמהם נוכל לחזור ולהסתכל בפרטים ולהגיע לידי סינתזה של הידיעות הערטיליזיות ולהכרה שיטתית של הסידור כולו.

החומר המוגש כאן יש בו לפחות כדי שיעורים אחדים, שאינם חייבים להיות רצופים. הרגמנו אפשרויות של "תרגילים" שונים: השוואות, ניתוחים ועריכת טבלאות. המורה עצמו יכול, אם רצינו בכך, ליצור עוד תרגילים אחרים במתכונתם של אלה.

(א) הברכות ומטבעותיהן

תלמידינו יודעים מזמן "ברכה" מה היא. כעת נביא אותם לידי התבוננות בתפקידיה של ברכה זו שתיקנו חז"ל. מה בין הנוסחה: "ברוך אתה ה' (אל) הינו מלך העולם)" לבין נוסחות הודיה ושבח אחתות. כגון "מודה אני לפניך ה' אלהי" או "יתברך שמו של מלך המלכים" או "ברוך המקום" וכיוצא בהן? הוזה אומר, שבהשתמשו בנוסחה הראשונה אדם "יוצא ידי חובה" כשמחוייב הוא לברך, ואילו בשאר הנוסחות הנ"ל אינו יוצא (או, בכל אופן, אינו עושה

כראוי¹. יש כאן הבחנה שרירותית בין נוסחות השוות מבחינת ערכן ועיקר משמעותן: חכמי התלמוד, בקובעם את נוסחת "ברוך אתה ה' כנוסחה בלעדית לשימוש בתפילות החובה ובפסלם בכל אופן כל ברכה שאין בה "שם ומלכות", בחרו להם אחת מתוך נוסחות השבח הרבות, ונתנו רק לה גושפנקה של "ברכה", של תפילה "רשמית" ונורמטיבית. זו היתה כנראה עיקר כוונתם: ליחד נוסחה מסוימת שתשמש לתפילות חובה וקבע, שבה תהיינה אלה נבדלות מתפילות הרשות של היחיד. מכאן, שאין לך תפילות חובה שאין בה ברכה; ואף להיפך: אין לך רשות להשתמש ב"ברכה" אלא בתפילות חובה בלבד. רשאי כל אחד לחבר לעצמו תפילות שבח ובקשה כמה שירצה (למשל, בלשון "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו"), ובלבד שלא יברך "ברכה לבטלה" או "ברכה שאינה צריכה". ואם מצינו שתלו את איסור "ברכה לבטלה" בפסוק "לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא"², הרי אין זו אלא אסמכתא בעלמא; כי גם בתפילות "יהי רצון" למשל מזכיר המתפלל את השם, ולא שמענו שיהא איסור באמירתן של תפילות כאלה. אין איפוא פירוש האיסור אלא זה: אסור לנו להשתמש בנוסחת "הברכה" במקום שלא תיקונה חכמים, כי נוסחה זו נתייחדה לשימוש הבלעדי בתפילות החובה והפכה סימן היכר לה, אך מותר לנו להתפלל ולברך (עם הזכרת השם) כחפצנו בכל נוסחה אחרת.

שתיים הן אבני הבניין של תפילות החובה: ברכות ופרקי מקרא. אך גם לפרשות מן המקרא ניתנה מסגרת של ברכות, בשעה שקבעו אותן חובה בתפילה ורצו להפוך אותן לחלק בלתי-נפרד ממנה. נדרוש מן התלמידים עצמם, שימנו פרשות כאלה ויצביעו על הברכות שלפניהן ולאחריהן (קריאת שמע, הלל, פסוקי דזמרה, קריאת התורה וההפטרה, מגילת אסתר; שאר המגילות יוצאות מכלל זה ורק לדעת הגר"א יש גם להן ברכה לפניהן). וכן ימנו תפילות, ואף פרקי מקרא שבסידור (כגון הפרשות שלאחר ברכות השחר, מזמור של יום ועוד). שאין של חובה, בהסתמך על סימן ההיכר של היעדר ברכה לפנייהם ולאחרייהם.

לברכה שלושה "מטבעות": "מטבע קצר פותח ב'ברוך' ואינו חותם ב'ברוך'; מטבע ארוך פותח ב'ברוך' וחותם ב'ברוך'", ו"כל הברכות כולן פותח בהן ב'ברוך' וחותם בהן ב'ברוך' חוץ מן ברכה הסמוכה לתברתה"³, וזה הוא הסוג השלישי. נדון בתפקידיהם של מטבעות שונים אלה. ההבדל בין

1 תוספתא ברכות פ"ד, ה; בבלי ברכות מ, ע"ב; רמב"ם הלכות ברכות פ"א, ה"ה; ש"ע א"ח, ס' קסו, י.
 2 ברכות לג, ע"א.
 3 בבלי ברכות מו, ע"א וע"ב; ירו' ברכות פ"א, ה"ח; תוספתא ברכות פ"א, ח.

מטבע ארוך וקצר נעוץ לכאורה באורכה של הברכה; שאם קצרה היא, כגון הברכות שלפני ההגאה או ברכות המצוות, אין טעם לחזור ולחתום ב'ברוך'. תפקיד המטבע של "סמוכה לחברתה" הוא לשמש בסדרות שלמות של ברכות, במקום שרצו מתקני התפילות ליצור תפילה שלימה ורצופה (על התלמידים למצוא דוגמות, כגון תפילת העמידה, קריאת שמע וברכותיה, ברכת המזון, ברכות ההפטרה). שכולה נשענת על הפתיחה ב'ברוך' שבת-חילתה.

אך אין הדברים פשוטים כל כך. מצד אחד ישנן כמה ברכות שאינן סמוכות לברכה אחרת ואין בהן פתיחה ב'ברוך': מלבד הברכה שלאחר קריאת שמע, שאותה מציינים המקורות בפירושו, שייכות לסוג זה: ברכת "ישתבח", ברכת "יהללך" שלאחר הלל, "אלהי נשמה", תפילת הדרך. לגבי "ישתבח" ו"יהללך" הסבירו הפוסקים, שכשם ש"אמת ויציב" אינה צריכה פתיחה ב'ברוך' כך אלה אינן צריכות, או מפני שאין צורך בפתיחה ב"ברכה שלאחר פסוקים" או מפני שגם הן סמוכות לחברותיהן ("ישתבח" ל"ברוך שאמר", וכן כולן) ואין הפסוקים נחשבים הפסקה (אלא שבברכות אחרות "שלאחר פסוקים" בכל זאת מצאנו פתיחה ב'ברוך'; על התלמידים למצוא דוגמות, כגון אחרי קריאת התורה, ההפטרה ומגילת אסתר, ושמא ידעו אף להציע נימוקים להבחנה בין שני הסוגים, כגון זה, שזמירות וההלל הפכו לחלק של התפילה ממש, ואילו קריאת התורה וכו' הן בכל זאת יחידות נפרדות בפני עצמן, וסימן לדבר, שאת אלה, קוראים בעל-פה או מן הסידור והללו דווקא מתוך ספר הכתוב כדיון). מכאן יוצא דרך-אגב, שברכות כגון "ברוך שאמר" ו"ישתבח" הן זוגות ברכות, זו פתיחה וזו חתימה, המשלימות זו את זו, לכן לא ייתכן לומר את השנייה ולדלג על הראשונה, כמנהגם של רבים, כשהם מאחרים לבית-הכנסת ומתחילים ב"ישתבח" או בשבת ב"נשמת". (מאידך רשאי המאחר לדלג על קטעים, שאין בהם ברכה, כגון על רוב מזמורי פסוקי דזמרה, כדי שיהא מוכן להתפלל עם הציבור מ"ברכו" ואילך).⁴

מקרה יוצא מן הכלל היא גם הברכה הרביעית של ברכת המזון, התלמידים ימצאו בעצמם את התחלותיהן ואת סיומיהן של ארבע הברכות ויגלו את שתי הסטיות שברביעית: שהיא מתחילה ב'ברוך', אף על פי שהיא סמוכה לחברתה, ושאינה מסתיימת ב'ברוך', אף על פי שהיא ארוכה למדי (עד "אל יחס-רנו"). התשובה לשאלה הראשונה היא היסטורית: ברכה זו נוספה לברכת

4 תוספות בפסחים קד, ע"ב ד"ה 'חוך' וגם בברכות מו, ע"א ד"ה 'כל הברכות, על טעמים שונים, מדוע אין פותחים ב'ברוך' ב"אלהי נשמה" ובתפילת הדרך, עיין למשל באנציקלופדיה תלמודית, כך ד, עמ' ססד, רצו.

5 ש"ע א"ח, ס' נב, א.

המזון בשלב מאוחר יותר ("ביבנה תיקוה")⁶. ואף זאת: מתחילתה לא היה הנוסח אלא "בא"י אמ"ה הטוב והמיטיב", וברכה קצרה כזאת אי אפשר לה שלא תתחיל ב'ברוך' — ומכאן מתיישבת גם השאלה השנייה; אך אפשר גם להוסיף, שאף על פי שהיום הברכה היא ארוכה, בכל זאת אין זה מן הראוי לחתום בה ב'ברוך', כיוון שמבחינת תוכנה אין בה אלא עניין אחד בלבד על אף ריבוי המלים. לא קבעו חכמים "מטבע ארוך", אלא במקום שתוכן הברכה כולל יותר מרעיון פשוט אחד⁷. לשם אישור עיקרון זה על התלמידים לנתח ברכות אחדות במטבע ארוך, כדי לגלות שיש בהן באמת רעיונות שונים או מורכבים (כגון ברכת "יוצר אור", קידוש, "הזן" שבברכת המזון, "בורא נפשות דבות" — ראה ברכות לו, ע"א, תוספות ד"ה 'בורא').

מקרה אחר של ברכות הסמוכות לחברותיהן המתחילות בכל זאת ב'ברוך' — הברכות האחרונות שבשבע ברכות לחתנים — אולי קשה יהיה להסבירן למתחילים ומוטב דוותר על כך (ועי' רש"י בכתובות ז, ע"ב ודף ה, ע"א ותוספות שם ד"ה 'שהכל').

(ב) מבנין של התפילות

עיקרון של כל התפילות היא תפילת "שמונה עשרה" ("העמידה") — "התפילה" בה' הידיעה בלשון המקורות. כל תפילת חובה — ערבית, שחרית, מוסף, וכו' — אי אפשר לה בלי עמידה; ויש שאין בה אלא העמידה בלבד (אלא שבזמן מאוחר יותר הוסיפו קדיש שלם אחר כל עמידה ו"חצי קדיש" לפניו; וכן נהגו לפתוח במזמור תהילים ואף להוסיף בסיום עוד תפילות שונות, שאינן של חובה). אם רצוננו לעמוד על מבנה התפילות בכלל, צריכים אנו קודם כל לעמוד על מבנה העמידה.

העמידה מורכבת משלושה חלקים: שלוש ברכות ראשונות, שהן של שבת, שלוש אחרונות, שהעיקר בהן הודיה (אף על פי שהן כוללות גם בקשות: ברכת "עבודה" וברכת שלום), והחלק העיקרי שבאמצע, שבימות החול הוא כולו בקשות. חז"ל גם נימקו מבנה זה: "לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל"; "ראשונות — דומה לעבד שמסדר שבח לפני רבו; אמצע — עיות — דומה לעבד שמבקש פרס מרבו; אחרונות — דומה לעבד שקיבל פרס מרבו ונפטר והולך לו"⁸. שלוש הראשונות והאחרונות אינן משתנות והן למעשה זהות בכל התפילות (מלבד "הזכרת הגשמים" בחורף והתוספות שב־עשרת ימי התשובה) — ואילו החלק האמצעי ניתן לשינויים. בתפילות החול

6 ברכות מח, ע"ב ושם מו, ע"א.

7 השוה רש"י פסחים קה, ע"א ד"ה 'הודאה היא'.

8 עבודה זרה ז, ע"ב; ברכות לה, ע"א; ספרי שמ"ג; והשוה לעיל הערה 4.

שלנו היום כולל הוא שלוש־עשרה בקשות (חלקן הראשון; בקשות אישיות־כלל־אנושיות; השני; בקשות לאומיות־ישראליות); אך בנוסח ארץ ישראל הקדום (שבו היתה ברכת צמח דוד כלולה בבניין ירושלים) מספרן היה שתיים־עשרה. אולם בימי תענית ציבור מוסיף שליח הציבור ברכת־בקשה נוספת ("עננו") בתפילתו; ואילו בימי המשנה הוסיפו בתעניות שש ברכות בקשה⁹. מאידך רשאי המתפלל בשעת הדחק לקפל את כל הבקשות בברכה אחת ("הביננו")¹⁰. נמצא שקיימים ההרכבים הבאים של תפילות חול:

אחרונות	אמצעיות	ראשונות
3 + (הודיה ובקשות)	13 + (12) (בקשות)	3 (שבח)
3 + (הודיה ובקשות)	14 + (בקשות)	3 (שבח)
3 + (הודיה ובקשות)	18 + (בקשות)	3 (שבח)
3 + (הודיה ובקשות)	1 + (בקשות)	3 (שבח)

בשבת וביום טוב אין אומרים כלל בקשות, כדברי המדרש: "ממצוא חפצך" (ישעיה נח, יג) — מכאן שאסור לו לאדם לתבוע צרכיו בשבת¹¹. במקומן באה באמצע ברכה אחת בלבד, שעניינה תיאור אופיו המיוחד של היום: "קדושת היום" (המסתיימת "בא"י מקדש השבת" או "מקדש ישראל והזמנים" וכו'). תפילות שבת ויו"ט הן איפוא תפילות שבע; וזה מבנין:

3 (הודיה ובקשות)	1 + (קדושת היום)	3 (שבח)
------------------	------------------	---------

בשעה שהנוסח העיקרי של ברכת קדושת היום שוה בכל המועדים ואין משנים בו אלא את הזכרת שם המועד (רק בתפילות המוספים משמש נוסח מורחב הכולל את הזכרת קרבנות היום). יש בשבת נוסחים שונים לכל תפילה ("אתה קדשת", "ישמח משה" וכו'); וייתכן שנהגו כך, כדי לתת ביטוי לבחי־נות שונות של משמעות השבת: השבת כזכר למעשה בראשית, השבת כאות לבחירת ישראל ועוד¹².

9 משנת תענית פ"ב, מ"ב ואילך.

10 ברכות כט, ע"א; ש"ע או"ח, ס' קי, א, וגם בסידורים רבים.

11 ויק"ר פ' לד (טוף); תנח' וירא א: "אתה מוצא י"ח שמתפללין בכל יום ואינן כולן לשבחו של הקב"ה, אלא שלוש ראשונות ושלוש אחרונות; ושתיים־עשרה ברכות כולן לצורכו של אדם. ולפיכך אין מתפללין בשבת שמונה־עשרה, שאם יהיה לו חולה בתוך ביתו נזכר בירופא חולי עמו ישראל והוא מיצר, והשבת ניתנה לישראל לקדושה לעונג ולמנוחה ולא לצער...".

12 י"מה שהתקינו בשבת שלושה ענייני תפילות — אתה קדשת, ישמח משה, אתה אחד, וביום טוב לא תיקנו אלא אחת אתה בחרתנו; מפני שאלו שלוש תפילות

יוצאת מן הכלל עמידה אחת של מועד בלבד: תפילת מוסף של ראש השנה, שבה יש שלוש ברכות אמצעיות: קדושת היום עם "מלכיות", "זכרונות" ו"שופרות", שאף הן נותנות ביטוי לתכנים השונים של מועד זה (יום הדין, יום הזכרון, יום תרועה), ולא עוד אלא שהן מספקות הזדמנות לשלוש "תקיעות" בסוף כל אחת משלוש הברכות האמצעיות, שכן עיקר מצוות התקיעה היא על סדר ברכות העמידה, ולפי דין המשנה אין אנו חייבים לתקוע אלא שלוש פעמים תקיעה — תרועה — תקיעה.¹³

מלבד העמידה כוללות תפילות שחרית וערבית עוד חלק נוסף: קריאת שמע (שהיא מצוה מן התורה) וברכותיה (שתיקנו חכמים). ברכות אלה הן שלוש במספרן: שתיים לפניה ואחת לאחריה (ובערב הוסיפו עוד אחת — "השכי" בנו" —, שאינה אלא בקשה, שה' ישמרנו מכל רע בשעת שנתנו בלילה¹⁴). שתי הראשונות הן הודיות: האחת על אור היום ועל חירוש מעשה בראשית שבכל יום (בבוקר) והשנייה על בחירת עם ישראל ועל מתן תורה. הברכה שלאחר קריאת שמע (המסתיימת ב"א"י גאל ישראל") היא מעין הודאה והצהרה, שכל הדברים האמורים בפרשות של שמע (שבהן ה' מדבר אלינו) הם אמת ושאתנו מקבלים אותם בלב שלם ומודים שה' הוא שגאל אותנו ממצרים. לפנינו איפוא שלישייה העוסקת בשלושה נושאים המשלימים זה את זה: הבריאה, ההתגלות והגאולה — צירוף שהוא אופייני מאוד למחשבה היהודית ונמצא במקומות רבים. ועוד זאת: טבעי הוא שבבוקר יפתח המתפלל בהודיה על אור היום, שזה עתה נתחדש; אך לא לאור השמש בלבד זקוק האדם אלא גם לאור פנימיותו: לאור התורה, שהיא "מאירת עיניים" (תהלים יט, ט; ויש סבורים, שהמזמור הזה שימש ממש "דוגמה" למבנה ברכות קריאת שמע — על התלמידים למצוא את המקבילות). וכן משמש האור במחשבת ישראל אף סמל לגאולה (כגון ישעיה ט, א; ס, א). שלוש ברכות אלה הן איפוא בחינת "שלוש שהן אחת" וכולן יחד מביעות נאמנה את ההרגשות והמחשבות העולות בלב היהודי בראותו את השמש הזורחת בבוקר. נמצא שתוכניתן של תפילות שחרית וערבית (אם נתחשב גם ב"קדיש"; אלא שאין קדיש בין קריאת שמע לעמידה בשחרית, כיוון שקבעו חובה "לסמוך גאולה לתפילה"¹⁵) כך היא:

תיקנון כנגד שלוש שבתות: 'אתה קדשת' כנגד שבת בראשית כמו שמוכיח מתוכו; ישמח משה' כנגד שבת של מתן תורה, דבשבת ניתנה תורה; ו'אתה אחד' כנגד שבת של עתיד'. (טור שיע א"ת, ס' רצב).

13 משנת ראש השנה פ"ה, מ"ב.

14 משנת ברכות פ"א, מ"ד.

15 ברכות ט, ע"ב.

ק"ש וברכותיה (חצי קדיש), עמידה, קדיש
 ושל שאר התפילות (מנחה, מוסף, נעילה)¹⁶ :
 חצי קדיש, עמידה, קדיש.

אלא שבשחרית נוספו במשך הזמן עוד חלקים: ה"זמירות" שלפני קריאת שמע הפכו למנהג של קבע (שוב על-פי הכלל: לעולם יסדר שבחו של מקום ואחר כך יתפלל) ואף ברכות השחר שלפניהן, שהיו מיועדות ליחיד, נהגו לבסוף לסדרן בבית-הכנסת. אחרי התפילה קוראים "הלל" בראש חודש, בחנוכה ובמועד—ובימי חול גמורים נהגו לומר "תחנון". בימים מסוימים נוהגת גם קריאת התורה לאחר תפילת השחר. נמצאת תוכנית תפילת שחרית כך היא:

ברכות השחר, זמירות, חצי קדיש, ק"ש וברכותיה, עמידה ותחנון (א) הלל, וחצי קדיש (קריאת התורה וחצי קדיש), אשרי ובא לציון, קדיש. בסיום שיעורים אלה נטיל על תלמידינו שני תפקידים: (א) לרשום לפי הדוגמות הנ"ל את המבנה של תפילות שונות (כגון של שחרית ומוסף של יום-טוב) (ב) לעקוב אחרי מבנה התפילות של ימים נוראים על-פי הטבלות הנ"ל, כשהם מדפדים במחזור וקובעים בכל מקום איפה מסתיים שלב אחד ואיפה מתחיל שלב חדש, תוך תשומת לב מיוחדת להתחלופיהן והתמיותיהן של ברכות העמידה (שבקוד רם), שקשה לזהות אותן בתוך שפע ההרחבות וההוספות המובלעות בהן.

16 וכדי שחצי קדיש שלפני העמידה יהיה בסימו של פרק תפילה, קוראים לפני תפילות אלה "אשרי יושבי ביתך... תהלה לדוד" (מזמור קמה), שבין כך נוהגים לאמרו שלוש פעמים ביום (ברכות ד, ע"ב), רק למנחת יום הכיפורים אין מקדימים "אשרי" שמשאיי רים אותו לנצייה, והפרק שלפני מנחה הוא קריאת התורה בלבד.